

Herman P. Meininger

'Andere plaatsen'

Over de ontmoeting tussen mensen met en zonder
een (verstandelijke) beperking

Herman P. Meininger is emeritus bijzonder hoogleraar *Sociale integratie van mensen met een verstandelijke beperking* aan de Willem van den Bergh-leerstoel van de Vrije Universiteit, Amsterdam/'s Heeren Loo, Amersfoort.

Inleiding

De ondertitel van de dissertatie van Doortje Kal luidt: 'Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond' (Kal, 2001). De 'ruimte' die zij zowel in haar wetenschappelijk werk als in haar betrokkenheid bij allerlei projecten rond 'kwartiermaken' beoogt laat zich niet fysiek of geografisch afbakenen. Het gaat haar om een mentale en sociale werkelijkheid. De 'plaats' die met kwartiermaken wordt beoogd ontstaat niet zomaar door andersoortige zorgvoorzieningen te bouwen en in te richten. Het gaat om ontmoetingen tussen mensen die vreemden voor elkaar zijn, om pogingen een leefwereld voor allen te scheppen door te leren voor elkaar 'in te schikken'. Om Doortje Kal en haar werk te eren wil ik in deze bijdrage nadenken over die meer fundamentele begrippen zoals *ruimte* en de *ontmoeting* die deze ruimte schept. Veel mensen met een verstandelijke beperking of met een psychiatrische achtergrond hebben de instituten, de geografisch gesitueerde symbolen van hun uitsluiting, verlaten. Maar gaan zij andere mensen ook echt ontmoeten, verbinden die anderen zich met hen en trekken zij samen op? In wat voor 'ruimte' gebeurt dat en wat betekent dat voor de samenleving als geheel?

Voor deze bijdrage kies ik een andere route dan Doortje Kal zelf deed in haar reflectie over 'heerlijke nieuwe niches' (Kal, 2008). Ik neem als uitgangspunt een weergave van 'heterotopieën' - 'andere plaatsen' - zoals geconceptualiseerd door Michel Foucault en van enkele latere interpretaties van dit concept. 'Heterotopieën' en de recente interpretaties ervan zal ik gebruiken om ontwikkelingen in systemen van zorg en ondersteuning te analyseren. Dat doe ik met een speciale focus op beleid en praktijken van inclusie in de wereld van mensen met een (verstandelijke) beperking. Maar veel van de volgende overwegingen gelden ook voor andere groepen mensen in de marge van de samenleving. Ik zal betogen dat de recente interpretaties van het begrip 'heterotopie' een ruimte van ontmoeting openen die er heel anders uitziet dan ruimten die geografisch zijn gepositioneerd of die gerelateerd zijn aan een specifiek levensdomein. Deze nieuwe ruimte is een sociale ruimte die bestaat in een permanente dialoog tussen het 'normale' en het 'abnormale', het vertrouwde en het vreemde. Kenmerken van dergelijke ruimten van ontmoeting zullen, met name aan de hand van het werk van Doortje Kal, worden geschetst. Tot slot zal ik een aantal opmerkingen maken over de relatie van deze ruimten van de ontmoeting met de samenleving als geheel.

Homotopieën en heterotopieën

Foucault heeft veel studie gewijd aan wat hij noemt 'contra-sites' of 'heterotopieën' (Foucault & Miśkowiec, 1986, p. 24). Daarmee bedoelt hij plaatsen die in elke cultuur te vinden zijn en die toch anders zijn dan alle andere plaatsen waartoe zij zich verhouden. Ze weerspiegelen, bestrijden of werpen de plaatsen omver die de 'homotopieën' vormen, de ruimte waarin we leven, de 'echte', 'gewone' of 'normale' ruimte. Dus heterotopieën staan per definitie in een relatie van kritiek op de rest van de samenleving.

De meest bekende voorbeelden van dit klassieke begrip van heterotopieën zijn gevangenissen, psychiatrische ziekenhuizen en tehuizen voor mensen met een verstandelijke beperking, allemaal voorwerp van Foucault's genealogische studies en door Erving Goffman bestempeld als 'totale instituties'. Zowel volgens Foucault als volgens Goffman zijn deze heterotopieën symptomen van een samenleving die ernaar streeft allerlei afwijkend gedrag buiten te sluiten (Foucault, 2006; Goffman, 1961).

Ontwikkelingen in de zorg en ondersteuning

De afgelopen vier decennia is in de zorg en ondersteuning van mensen met een verstandelijke beperking een continu proces van deinstitutionalisering en een streven naar inclusie te zien geweest. De geografisch gesitueerde plaatsen van uitsluiting, de instituten, zijn grotendeels ontmanteld. Het VN-Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap is aangenomen, maar nog niet door alle landen geratificeerd, laat staan uitgevoerd (UN, 2006). Het lijkt erop dat er grote stappen zijn gezet in het uitwissen van de 'andere plaatsen' van uitsluiting. Burgerschap, mainstreaming, zelfbeschikking, autonomie en gelijkheid zijn de belangrijkste pijlers van processen van integratie.

Grondgedachte van dergelijke processen is dat degenen die uitgesloten waren op een of andere wijze vanuit de periferie van de samenleving moeten terugkeren naar een gehomogeniseerd en geïdealiseerd midden. Het begrip 'community care' dat in dit verband vaak wordt gebruikt, is evenwel meestal gebaseerd op een 'imagined community' of een geïdealiseerde weergave van het 'goede leven' (Carey, 2011; Gleeson & Kearns, 2001). 'Community care' kan zodoende ongeveer alles betekenen behalve de traditionele zorg in grootschalige residentiële voorzieningen, dit ongeacht het feit dat in werkelijkheid zulke zorgzame gemeenschappen nauwelijks bestaan (Ben-Moshe, 2011).

In de praktijk is er sprake van het ontstaan van een grote verscheidenheid aan voorzieningen, variërend van kleinschalige beschermende asiel-achtige voorzieningen tot beschermde dorpsomgevingen en meer of minder intensieve vormen van begeleid of ondersteund zelfstandig wonen. De meeste voorzieningen tonen een groot gebrek aan participatie in of door de gemeenschap of integratie in die gemeenschap, sinds de jaren negentig bestempeld als inclusie (Cummins & Lau, 2003). Veel deinstitutionalisering heeft geleid tot een voortzetting van de institutionele arrangementen en routines binnen de verschillende, min of meer verspreide en min of meer geïndividualiseerde vormen van huisvesting en zorg. Ondanks dit beleid brengen de meeste mensen met een verstandelijke beperking nog steeds hun school, werk en vrije tijd door in beschermde en gesegregeerde voorzieningen. Veel mensen met een verstandelijke beperking zijn overigens liever bevriend met andere mensen met een verstandelijke beperking en zien geen bijzondere voordelen in hun aanwezigheid in de publieke ruimte. Hoewel woonvormen enorm zijn verbeterd hebben de meeste mensen met een verstandelijke beperking nog steeds een zeer beperkte keuze in waar ze willen wonen en met wie. De schaal van hun woonsetting wordt nauwelijks bepaald door hun eigen keuze, maar door de eisen van kosteneffectief beheer van zorgaanbieders. Empirisch onderzoek suggereert dat sociale integratie als ultiem doel van deinstitutionalisering nauwelijks gerealiseerd is, zelfs in situaties van volledige fysieke en geografische

integratie (Cummins & Lau, 2003; Verdonschot, De Witte, Reichrath, Buntinx, & Curfs, 2009a, 2009b). De onhelderheid en beperktheid van de conceptualisering en van de morele vooronderstellingen van inclusie worden gezien als belangrijke oorzaken van de halfslachtige en soms onachtzame realisering van dit beleid (Clegg, Murphy, Almack, & Harvey, 2008; Cobigo, Ouellette-Kuntz, Lysaght, & Martin, 2012; Hall, 2010; Martin & Cobigo, 2011; Tøssebro et al., 2012).

Ruimtelijke (her)locatie blijkt dus niet een noodzakelijke of voldoende voorwaarde voor participatie in en door de gemeenschap en het hebben van sociale relaties. In het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Nieuw-Zeeland en Australië hebben bezuinigingen geleid tot een vergroting van de schaal van beschikbare voorzieningen, terwijl in sommige gebieden nieuwe instituten worden gebouwd, met kosteneffectiviteit als leidend principe (Beadle-Brown, Mansell, Tøssebro, Siska, en Bigby, 2011; Burrell & Trip, 2011; Tøssebro et al., 2012). Deze omstandigheid bevestigt Edward Hall's eerdere analyse dat zowel het beleid van sociale integratie alsook het beroep op sociaal inkluderende netwerken uitsluiting bestendigen omdat de discriminerende context ongewijzigd blijft en bredere uitsluitingsprocessen ongemoeid worden gelaten (Hall, 2005, p. 113).

Als gevolg van dit voorbijzien aan bredere maatschappelijke processen van uitsluiting werden personen met een verstandelijke beperking of met psychiatrische problemen al te gemakkelijk gegoten in de mal van de moderne zelfbewuste, assertieve burger als manifestatie van een diverse, maar universele menselijkheid (Hall, 2010). Hun anders-zijn werd genegeerd, ontkennd of geherinterpreteerd als 'gewoon' een andere variant van de menselijke soort. In termen van Jayne Clapton: de 'technische' inclusie, die zich richt op technologieën die nodig zijn om in de gemeenschap te kunnen leven en de 'juridische' inclusie die zich richt op een rechtendiscours dat uiting geeft aan idealen van autonomie, onafhankelijkheid en egalitair burgerschap, maakten geen einde aan 'diepe' exclusie ('profound exclusion') die haar uitdrukking vindt in religieus en moreel denken, in politieke, filosofische en ethische theorievorming en in erop gebaseerde maatschappelijke praktijken (Clapton, 2009, pp 211-225). Sommige vormen van inclusiebeleid kunnen zelfs beschouwd worden als nieuwe en ingenieuze manieren waarop de samenleving haar diepgewortelde afkeer van afwijkend gedrag en de erbij behorende disciplinaire mechanismen maskeert (Hyder & Tissot, 2013). Joel Kahn (2001, p. 23) wijst op de paradox dat de moderne idee van een universele, alle diversiteit omvattende menselijkheid, zoals die tot uiting komt in rationaliteit en autonomie, altijd zijn 'anderen' schept en dus gepaard gaat met processen van sociale uitsluiting. Veel op inclusie gerichte beleidsvoornemens hebben uiteindelijk gefaald omdat ze neerkomen op wat Stiker (1999) een 'technocratie van de absorptie' heeft genoemd. Dat gebeurde vooral omdat we er niet in zijn geslaagd om de mentale representaties van afwijkend gedrag te deconstrueren, representaties die de voedingsbodem vormen van alle sociale weerstand tegen en uitsluiting van mensen die 'anders' zijn (Snyder & Mitchell, 2006). We hebben veel gewonnen door het betrekken van mensen met een (verstandelijke) beperking bij het gewone leven, maar de vraag is of we ons bewust zijn geweest van het inherent normatieve karakter van het alledaagse, het zogenaamd 'normale'. De disciplinerende macht die zich manifesteerde in de instituten van de negentiende en twintigste eeuw is niet verdwenen.

Zij heeft alleen een ander gezicht aangenomen. Daarom is het begrijpelijk dat sommige auteurs het beleid rond sociale inclusie analyseren als een strategie van de macht om goed geïntegreerde burgers te produceren (Drinkwater, 2005).

Een nieuw heterotopisch perspectief

Vanuit het perspectief van beleidsmakers lijkt het er misschien op dat de geografisch gesitueerde plaatsen van deviantie, de concrete ‘other spaces’ van de instituten, langzamerhand zijn ontmanteld. Het perspectief van het heterotopische denken van Foucault laat echter zien dat de disciplinerende monoculturen, bestuurd door professionals die kenmerkend waren voor deze instituten, helemaal nog niet zijn uitgewist. De uitsluitingsprocessen die ten grondslag liggen aan de Foucauldiaanse heterotopieën zijn niet zomaar geëlimineerd als de grootschalige instituten zijn ontmanteld. Deze uitsluitingsprocessen hebben veel diepere culturele wortels die zich niet laten omzeilen door een verandering van de leefomstandigheden, hoe terecht een oproep tot een dergelijke verandering ook mag zijn. De verwaarlozing van deze ‘diepe uitsluiting’ gaat hand in hand met een gebrek aan bewustzijn van de mogelijke opening van een andere heterotopische ruimte, in nieuwere interpretaties een ruimte die niet - zoals bij Foucault - tot een locatie is beperkt, zoals een instelling, een huis, een kamer of een stad (Gleeson, 2001). Deze nieuwe heterotopische ruimte is gedeterritorialiseerd. Ze verwijst niet naar plaatsen die worden afgebakend door zichtbare grenzen, maar ze bestaat in de betrekkingen tussen mensen die leven in de marges en de mensen die leven in het centrum van de samenleving (Villadsen & Wyller, 2009). De nieuwe heterotopie is geen concrete geografische ruimte ergens aan de rand van of gescheiden van de ‘normale’ maatschappij. Het is een relationele ruimte. Het is een ruimte van ontmoeting, waar mensen die voor elkaar ‘anders’ zijn elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar leren communiceren (Meininger, 2010). Foucault en zijn discussiepartners in de sociale geografie en architectuur lokaliseren heterotopieën nog steeds in concrete kamers, huizen en instituten. Recente interpretaties gaan een stap verder door te onderstrepen dat de heterotopie overal gevonden kan worden, zelfs op die plaatsen die geografisch, architectonisch, juridisch en politiek ‘mainstream’ zijn. Heterotopie verwijst dan niet meer naar een plek, maar naar een dimensie van de menselijke sociale werkelijkheid. Het is een idee over een plaats in plaats van een concrete locatie. De vraag is hoe men erin participeert, hoe men zich erdoor laat confronteren, hoe men erdoor wordt aangeraakt en veranderd (Villadsen & Wyller, 2009, p. 221).

Heterotopieën als ruimten van ontmoeting

Edward Hall schrijft: “Terwijl beleid inzake sociale inclusie toegang wil bieden tot de (economische) [en ik zou kunnen toevoegen: geografische, architectonische, juridische en culturele, HPM] ruimten van de meerderheid, besteedt het weinig aandacht aan de structuren en attitudes die in deze ruimten domineren. Het is aantoonbaar dat mensen met een verstandelijke handicap juist verlangen naar verandering van die structuren en attitudes” (Hall, 2005, p. 113). Dit citaat toont duidelijk de twee kanten van de

situatie die is ontstaan door het inclusiebeleid van de afgelopen decennia. Het is een situatie van zowel toegang als weerstand. Mensen met een (verstandelijke) beperking worden niet meer blootgesteld aan controle en beheersing van deviantie en verschil door ‘totale instituties’. Maar de disciplinerende krachten van de klassieke geografisch gesitueerde heterotopieën blijven bestaan. Ze blijven hun macht uitoefenen, niet alleen in de nieuwe vormen die zorgorganisaties in de afgelopen decennia hebben aangenomen, maar ook op al die nieuwe plaatsen waar mensen met en zonder verstandelijke beperking elkaar ontmoeten: buurten, bedrijven, sportclubs, winkels, café’s, bibliotheken, kerken, verenigingen, openbaar vervoer, etcetera.

De toegang tot deze nieuwe plaatsen die Foucault ‘echte’ of ‘normale’ ruimtes noemt, genereert een reeks van barrières die onzichtbare aspecten van de normaliserende kracht van de samenleving aan het licht brengen. Lynn Fendler (2006) vond bijvoorbeeld dat door haar onderzochte praktijken van samenlevingsopbouw (‘community building’) “...neigen naar homogeniteit en assimilatie ondanks het feit dat zij expliciet het tegendeel beoogden” (p. 315). Normaliteit en assimilatie worden dus afgedwongen door de samenleving. Daar tegenover openen de nieuwe heterotopieën een ruimte van ontmoeting waarbinnen - in persoonlijke relaties - het hoofd geboden kan worden aan de verschillen, vooroordelen en weerstanden die opgeroepen worden door de onderlinge vreemdheid. Deze ruimte van ontmoeting gaat niet per definitie gebukt onder het juk van de normaliteit. De nieuwe heterotopie wordt dus gekenmerkt door een dubbelzinnige en grotendeels onbepaalde mengeling van wat als ‘bekend’ en wat als ‘vreemd’ wordt beschouwd, een mengeling van degenen die worden beschouwd als ‘normaal’ en degenen die worden beschouwd als ‘deviant’ of gewoon ‘anders’.

Deze analyse roept twee belangrijke en onderling samenhangende vragen op. De eerste vraag is hoe de dubbelzinnige mengeling van verschillende normativiteiten kan leiden tot een dialoog. En de tweede vraag is hoe de interne dialoog in deze ruimte van ontmoeting een transformerende kracht kan zijn voor het homotopische denken in de samenleving, dat wil zeggen: de overheersende opvattingen van wat normaal is, nuttig, zinvol en gezond. In de volgende paragrafen probeer ik een aantal manieren te beschrijven waarop mogelijk een antwoord op deze vragen te vinden is.

Waar zijn ruimtes van ontmoeting te vinden?

Waar vinden we nu dergelijke ruimtes van ontmoeting in de dagelijkse sociale realiteit? Veel auteurs geloven niet dat de aanvaarding van en het respect voor verschillen verwacht kunnen worden van collectieve sociale structuren en politieke en juridische regelingen. Alleen in een onmiddellijke sociale omgeving waar mensen niet anoniem voor elkaar zijn kunnen mensen zich losmaken van de disciplinerende, assimilerende en annexerende krachten die de samenleving domineren. In dit verband spreekt Stiker (1999, p. 199) van ‘zwarte markten’, van een ‘schaduwconomie’ van sociale relaties, een sociale ruimte die bestaat in een ‘ondergronds netwerk’ van kleinschalige lokale initiatieven dat dwars door alle maatschappelijke instituties heen loopt, de markt, de publieke sfeer, de ‘civil society’ en het private domein. Dit netwerk trekt zich niets aan van de schier onaantastbare scheidslijnen die

in theorie en praktijk tussen deze gebieden worden getrokken. Deze ruimte kan het best worden omschreven als een ruimte ‘tussenin’, een niche of een vrijplaats die inderdaad ondersteund kan worden door een materiële inbedding (in diensten, maatschappelijke instellingen en gebouwen), maar die zijn bestaan en zijn voedingsbron niet aan die materiële inbedding ontleent.

Het is een ruimte waar mensen met een beperking anderen kunnen ontmoeten op een zodanige wijze dat de vooroordelen en weerstanden, die worden opgeroepen door de onderlinge vreemdheid, onder ogen gezien kunnen worden. In een dergelijke ruimte kan een interactie optreden waarin het unieke en vreemde van de partners wordt erkend. Hun dialoog is niet onderworpen aan het juk van de algemene ideeën zoals het ‘gewone dagelijkse leven’, ‘normaal bestaan’ of ‘zelfstandig wonen’. Het is de ruimte waar levensverhalen worden verteld, waar ze met elkaar kunnen worden verbonden en zodoende nieuwe morele ruimte kunnen creëren. Als gevolg daarvan kan een transformatie in het denken, spreken en handelen plaats vinden die bij alle betrokkenen nieuwe betekenissen en nieuwe manieren van handelen aan het licht brengt. Unicité, vreemdheid en gemeenschappelijkheid kunnen dan uitgroeien tot een configuratie waarin de ene dimensie de andere niet overschaduw of verdringt (Ntourou, 2007, p. 157). Bij het bestrijden van processen van marginalisering en uitsluiting heeft een dergelijke ruimte, niche of vrijplaats de potentie om verbanden tussen mensen te scheppen en te voeden waarin verschil en vreemdheid mogen blijven bestaan. Deze ruimte van erkenning kan worden gecreëerd - en ontstaat vaak spontaan - in gezinnen, scholen, werkplekken, koren, geloofsgemeenschappen, buurten, sportclubs en andere verenigingen, maar ook in de traditionele beschermde vormen van wonen en zorg. Ze kan worden georganiseerd als een doorwaadbare plaats in de grote stroom van dominante conventies en visies, maar vaak ontstaat ze ook spontaan in toevallige ontmoetingen. Alle bovengenoemde praktijken kunnen voor alle betrokkenen een ruimte van ontmoeting worden, een ruimte waar eenzaamheid en sociale overbodigheid actief bestreden kunnen worden en waarin een gevoel van verbondenheid kan floreren. Zo’n ruimte wordt met name bevolkt door mensen die gaandeweg ontdek hebben of hebben willen ontdekken dat de verstoring door het vreemde, het ‘ongepaste’, door dat wat niet ‘geplaatst’ kan worden, zijn eigen orde met zich meebrengt. Het zijn mensen die herinnerd willen worden aan het feit dat zij zelf voor zichzelf en voor anderen vreemdelingen zijn (Meininger, 2008).

Concrete voorbeelden van dit soort ruimten zijn te vinden in die ontmoetingen, plaatsen en gebeurtenissen waar de nadruk ligt op het ‘samenzijn met’ personen met een verstandelijke beperking in plaats van ‘iets voor hen te doen’. Deze ruimtes zijn daar te vinden waar intrinsiek gemotiveerde mensen ervoor kiezen om (een deel van) hun leven te delen met mensen met een verstandelijke beperking, zoals bijvoorbeeld in de gemeenschappen van l’Arche (Reinders, 2008), in maatjesprojecten en vriendschapskringen (Novak Amado, 1993, Perske, 1988). Maar ook binnen professionele zorginstellingen, scholen, werkplekken en gezinnen kunnen niches, momenten en persoonlijke ontmoetingen, gevonden of gecreëerd worden die een ruimte openen voor verhalende dialoog. Deze nieuwe interpretatie van heterotopieën staat overigens kritisch ten opzichte van de idee dat niet-institutionele vrijwilligersorganisaties of burgerinitiatieven, ‘gewone’ ontmoetingen in families, buurten, scholen, werkplaatsen en kerken bij uitstek en per definitie bijdragen aan sociale inclusie. Deze idee is een mythe, omdat al

deze plaatsen eveneens functioneren op basis van specifieke opvattingen over hulpbehoefte, zorg, welzijn, handicap en inclusie die niet noodzakelijk overeenkomen met de behoeften, opvattingen, wensen en levensstijlen die gemarginaliseerde individuen kunnen hebben (Villadsen, 2009). Al deze plaatsen kunnen plaatsen van ontmoeting worden, maar ze zijn allemaal tegelijkertijd onderworpen aan normaliserende en disciplinerende discoursen. Zoals Partington (2005) stelt met betrekking tot het concept van sociaal kapitaal: “Met betrekking tot de inclusie van mensen met een verstandelijke beperking, kan ‘sociaal kapitaal’ inderdaad zowel de genezing als de ziekte representeren”. ‘Volledige inclusie’ is een illusie indien en in zoverre zij wordt geïnterpreteerd als het resultaat van een proces waarin de spanningen door asymmetrie en vreemdheid tussen mensen volledig verdwijnen. Binnen al deze ruimten van ontmoeting is er niets anders dan een voortdurende strijd voor een interpersoonlijke dialoog waarin de krachten van disciplinerende normalisering en die van de menselijke vrijheid en hun respectievelijke discoursen steeds opnieuw met elkaar worden geconfronteerd, waarin onderhandeld wordt, en waarin een steeds voorlopige balans gevonden kan worden (Michailakis & Reich, 2009).

Kenmerken van de ruimten van de ontmoeting

Bij de strijd tegen processen van marginalisering en uitsluiting hebben heterotopieën als ruimten van ontmoeting het potentieel om verbindingen tussen mensen te stichten en te voeden, verbindingen waarin verschil en vreemdheid mogen blijven bestaan. Enkele kenmerken van dergelijke ruimten van ontmoeting zijn de volgende (Kal, 2001, pp 52-75; Meininger, 2010, p. 199):

- a. De persoon met een verstandelijke beperking weet dat hij of zij welkom is, zelfs als hij of zij niet in staat is om vreugde, lijden, gebrek en verlangen te uiten in lijn met de heersende codes en in het erkende vocabulaire. Wat onuitgesproken en vaag blijft wordt niet ontkend door het actief te overschreeuwen of te bagatelliseren. Anderen moeten zich er bloot aan stellen en leren het volhardend te verdragen.
- b. De ruimte wordt gekenmerkt door gastvrijheid. Mensen hebben tijd voor elkaar - Foucault noemt ‘heterochronia’, het stoppen of vertragen van de tijd, als een belangrijk beginsel van heterotopieën (Foucault & Miśkowiec, 1986, p. 26.). Er is ruimte voor emotionele steun en er wordt gezocht naar gemeenschappelijke activiteiten die door allen als betekenisvol ervaren kunnen worden. Mensen worden in staat worden gesteld om zichzelf te ervaren als handelend subject en zo een gevoel van eigenwaarde te ontwikkelen.
- c. De ruimte wordt gekenmerkt door een opschorting van de doel-middelen-rationaliteit die niet alleen bepalend is voor georganiseerde zorg en ondersteuning, maar voor bijna elk maatschappelijk handelen. Men is er niet bezig met het produceren van ‘evidence-based’ effecten van bepaalde zorg- ondersteuningsmethodieken, niet met iets te ‘maken’ of te ‘produceren’. Wat telt is een aandachtige relatie en een gezamenlijk ervaren van datgene wat er voor de betrokkenen werkelijk toe doet.
- d. In een dergelijke ‘contra-site’ wordt de ideologie van normaliteit opgeschort. De onderlinge vreemdheid blijft een doorn in het vlees van de cultuur van zelfredzaamheid en emancipatie, onaf-

hankelijkheid en rationaliteit. Het ‘abnormale’ stelt deze cultuur, die de belangrijkste broedplaats van veel opvattingen van hedendaagse burgerschap is, onder kritiek (Renders & Meininger, 2011, 2012). e. In dit alles is de ruimte voor ontmoeting een ruimte van dialoog, letterlijk een ‘tussen-spreken’ dat zich beweegt onder of tussen de verschillende logica’s. De dialoog ontleent haar transformerende werking niet aan de installatie van een bepaald discours, maar aan de storende, weerstand wekkende, maar soms ook bevrijdende mogelijkheid om alle conventionele logica in de schaduw te zetten (Ntourou, 2007, pp 253-254). Dat is bijvoorbeeld de transformerende ervaring waar ouders van getuigen als ze vertellen dat het leven met hun gehandicapte kind hen heeft geleerd om op een heel andere manier naar de wereld en zichzelf te kijken. En gelukkig is die ervaring niet alleen aan hen voorbehouden.

Externe effecten van de interne dialoog

Zoals ik eerder heb gezegd is het een belangrijke vraag hoe de interne dialoog in deze nieuwe heterotopische ruimte van de ontmoeting het homotopische denken in de samenleving - de dominerende opvattingen van wat normaal, nuttig, zinvol, gepast en gezond is - kan transformeren. Preciezer, hoe verandert het onze ideeën over inclusie, gemeenschap, burgerschap en vrijheid? Dat is een cruciale vraag. Hetherington (1997) beschouwt heterotopieën bij uitstek als kraamkamers van maatschappelijke verandering. Als de heterotopische dialoog niet leidt tot een getransformeerd denken over deze fundamentele opvattingen, is ze gedoemd om het ontoegankelijke en zuiver subjectieve bezit te blijven van de weinige leden van de samenleving die om een of andere reden in deze dialoog tot een dieper begrip van zichzelf en van elkaar zijn gekomen. Dan kan de ruimte van ontmoeting een nieuwe enclave van anders-zijn worden, evenzeer op afstand en gescheiden van de rest van de samenleving als de traditionele instituten, de klassieke heterotopieën van deviantie. Na de presentatie van twee case studies van inclusieve activiteiten - een theatergezelschap en een kunst- en kunstnijverheidsorganisatie - concludeert Hall (2010) dat een belangrijke beperking van deze projecten is dat ze niet leiden tot een transformatie van de bredere structuren en processen die te grondslag liggen aan uitsluiting, discriminatie en vernedering van mensen met een verstandelijke beperking (p. 56). Toch bieden deze projecten belangrijke mogelijkheden voor het vormen van vriendschappen, voor het ontvangen van ondersteuning binnen de veilige setting van de repetitieruimte of de werkplaats, en voor een begeleid contact met mensen die deel uitmaken van ‘de meerderheid’. Hall (2010) veronderstelt dat dergelijke processen het potentieel hebben om diepgewortelde structuren van uitsluiting stap voor stap te ontmantelen. Daarom plaatst deze noodzaak van transformatie van het homotopische denken ons voor de dubbele uitdaging om enerzijds de funderende waarden en deugden die belichaamd worden door de interne dialoog in deze nieuwe ruimtes van ontmoeting te expliciteren en anderzijds ze te confronteren met de filosofieën die domineren in de samenleving en daarmee in onze praktijken van zorg en wetenschappelijk onderzoek.

Conclusie

Van Foucault’s conceptualisering van ‘andere plaatsen’ en de latere herinterpretaties ervan kunnen we leren dat de afwijzing van gesegregeerde monoculturen in totale instituties zelden verbonden was met het besef dat het ‘normale’ en ‘gewone’ leven waarin personen met een verstandelijke beperking moesten worden geïntegreerd in belangrijke opzichten zelf een gesloten monocultuur is. Inclusiebeleid en het spreken over mensen met een verstandelijke handicap als ‘gelijkwaardige burgers’, ‘partners’ of ‘autonome cliënten’ verhult dan gemakkelijk de asymmetrische machtsverhoudingen waarin veel praktijken van dagelijkse omgang, zorg en ondersteuning nog steeds zijn verstrikt. Dit gebrek aan bewustzijn is misschien wel de reden waarom zo veel goedbedoelde beleidsdoelstellingen en praktijken die gericht zijn op de inclusie van mensen met een (verstandelijke) beperking (of andere gemarginaliseerde mensen) tot teleurstellende resultaten leiden en vaak processen van uitsluiting onder een andere noemer voortzetten of bestendigen.

Nieuwe interpretaties van heterotopieën zorgen voor een ommekeer waarin, nog duidelijker dan bij Foucault, homotopieën - de ‘echte’ en ‘normale’ plaatsen - worden ontmaskerd als bronnen van uitsluiting. In deze interpretaties worden heterotopieën beschreven als niches binnen alle levensdomeinen en alle openbare en private ruimten. Deze niches zijn plaatsen van ontmoeting en dialoog. Ze vormen een permanente broedplaats en oefenterrein voor alternatieve sociale ordening. De uitdaging is hoe we dergelijke heterotopieën kunnen stichten, vormgeven en voeden. Het mag duidelijk zijn dat dit behalve persoonlijke betrokkenheid, ook een gunstige politieke cultuur vereist en een breed gedragen maatschappelijke bereidheid. Met kwartiermaken als ‘werken aan ruimte’ zijn we nooit klaar.

[Deze bijdrage bevat een sterk bekorte versie van Meininger, 2013. De volledige vertaling van het artikel *Inclusion as heterotopia: Spaces of encounter between people with and without intellectual disability* is te vinden op www.kwartiermaken.nl (publicaties)]

Literatuur

- Beadle-Brown, J., Mansell, J., Tøssebro, J., Siska, J., & Bigby, C. (2011). *Policies for a good life in the community*. Paper presented at the 11th Research Conference of the Nordic Network on Disability Research, Reykjavik.
- Ben-Moshe, L. (2011). The contested meaning of ‘Community’ in discourses of deinstitutionalization and community living in the field of developmental disability. *Research in Social Science and Disability*, 6, 241-264.
- Burrell, B., & Trip, H. (2011). Reform and community care: Has de-institutionalisation delivered for people with intellectual disability? *Nursing Inquiry*, 18(2), 174-183.

- Clapton, J. (2009). *A transformatory ethic of inclusion. Rupturing concepts of disability and inclusion*. Rotterdam/Boston/Taipei: Sense Publishers.
- Clegg, J., Murphy, E., Almack, K., & Harvey, A. (2008). Tensions around inclusion: Reframing the moral horizon. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 21(1), 81-94.
- Cobigo, V., Ouellette-Kuntz, H., Lysaght, R., & Martin, L. (2012). Shifting our conceptualization of social inclusion. *Stigma Research and Action*, 2(2), 75-84. doi: 10.5463/SRA.v1i1.10
- Cummins, R. A., & Lau, A. L. D. (2003). Community integration or community exposure? A review and discussion in relation to people with an intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 16, 145-157.
- Drinkwater, C. (2005). Supported living and the production of individuals. In S. Tremain (Ed.), *Foucault and the Government of Disability* (pp. 229-244). Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Fendler, L. (2006). Others and the problem of community. *Curriculum Inquiry*, 36(3), 303-326.
- Foucault, M. (2006). *History of Madness*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Foucault, M. (2009). Les hétérotopies. In M. Foucault (Ed.), *Le corps utopique, les hétérotopies: Textes inédits suivis d'une présentation de Daniel Defert* (pp. 23-36). Paris: Nouvelles Éditions Lignes.
- Foucault, M., & Miśkowiec, J. (1986). Of other spaces. *Diacritics*, 16(1), 22-27.
- Gleeson, B. (2001). Disability and the open city. *Urban Studies*, 38(2), 251-265.
- Gleeson, B., & Kearns, R. (2001). Remoralising landscapes of care. *Environment and Planning D: Society and Space*, 19(1), 61-80.
- Goffman, Erving (1961). *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Garden City N.Y.: Anchor Books
- Hall, E. (2005). The entangled geographies of social inclusion/exclusion for people with learning disabilities. *Health & Place*, 11(2), 107-115.
- Hall, E. (2010). Spaces of social inclusion and belonging for people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 54(supplement 1), 48-57.
- Hetherington, K. (1997). *The Badlands of Modernity. Heterotopia and social ordering*. London, New York: Routledge.
- Hyder, E., & Tissot, C. (2013). 'That's definite discrimination': practice under the umbrella of inclusion. *Disability & Society*, 28(1), 1-13. doi: 10.1080/09687599.2012.695579
- Kahn, J. S. (2001). *Modernity and exclusion*. London: Sage.
- Kal, D. (2001). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. Amsterdam: Boom.
- Kal, D. (2008). Heerlijke nieuwe niches! *Deviant*(57), 14-16.
- Martin, L., & Cobigo, V. (2011). Definitions matter in understanding social inclusion. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 8(4), 276-282.
- Meininger, H. P. (2008). The order of disturbance: Theological reflections on strangeness and strangers, and the inclusion of person with intellectual disabilities in faith communities. *Journal of Religion, Disability & Health*, 12(4), 347-364.
- Meininger, H. P. (2010). Connecting stories: A narrative approach of social inclusion of persons with intellectual disability. *ALTER, European Journal of Disability Research*, 4(3), 190-202.
- Meininger, H. P. (2013). Inclusion as heterotopia: Spaces of encounter between people with and without intellectual disability. *Journal of Social Inclusion*, 4(1), 24-44.

- Michailakis, D., & Reich, W. (2009). Dilemmas of inclusive education. *ALTER, European Journal of Disability Research*, 3(1), 24-44.
- Novak Amado, A. (Ed.). (1993). *Friendships and community connections between people with and without developmental disabilities*. Baltimore: Paul H. Brookes.
- Ntourou, I. (2007). *Fremdsein - Fremd bleiben. Fremdheit und geistige Behinderung - eine Spurensuche*. Berlin: LIT Verlag.
- Partington, K. (2005). What do we mean by our community? *Journal of Intellectual Disabilities*, 9(3), 241-251.
- Perske, R. (1988). *Circles of friends: People with disabilities and their friends enrich the lives of one another*. Nashville: Abingdon Press.
- Reinders, H. S. (2008). *Receiving the gift of friendship. Profound disability, theological anthropology, and ethics*. Grand Rapids, MI, Cambridge, U.K.: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Renders, F. A., & Meininger, H. P. (2011). Afscheid van het burgerschapsparadigma? *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen*, 37(3), 147-167.
- Renders, F. A., & Meininger, H. P. (2012). Erkenning van verschil: Een repliek. *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan mensen met verstandelijke beperkingen*, 38(1), 34-40.
- Snyder, S. L., & Mitchell, D. T. (2006). *Cultural locations of disability*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Stiker, H. J. (1999). *A history of disability* (W. Sayers, Trans.). Ann Arbor MI: The University of Michigan Press.
- Tøssebro, J., Bonfils, I. S., Teittinen, A., Tideman, M., Traustadóttir, R., & Vesala, H. T. (2012). Normalization fifty years beyond - Current trends in the Nordic countries. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 9(2), 134-146.
- UN. (2006). *Convention on the rights of persons with disabilities*. Retrieved from <http://www.un.org/disabilities/>
- Verdonschot, M. M. L., De Witte, L. P., Reichrath, E., Buntinx, W. H. E., & Curfs, L. M. G. (2009a). Community participation of people with an intellectual disability: a review of empirical findings. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53(4), 303-318.
- Verdonschot, M. M. L., De Witte, L. P., Reichrath, E., Buntinx, W. H. E., & Curfs, L. M. G. (2009b). Impact of environmental factors on community participation of persons with an intellectual disability: A systematic review. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53(1), 54-64.
- Villadsen, K. (2009). The 'human' touch. Voluntary organizations as rescuers of social policy? *Public Management Review*, 11(2), 217-234.
- Villadsen, K., & Wyller, T. (2009). From the spatial heterotopos to the deterritorialized (heterotopic) hope. In T. Wyller (Ed.), *Heterotopic citizen. New research on religious work for the disadvantaged* (pp. 218-229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wyller, T. (Ed.). (2009). *Heterotopic citizen. New research on religious work for the disadvantaged* (Vol. 4). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.